

PATRISTIK 9 (2008)

Profetologion og tre-læsningsteorien

Om tilblivelsen af en liturgisk bog

LEKTOR SYSSE ENGBERG

Patristik udgives i samarbejde med Forum for Patristik
Redaktion: Anders-Christian Jacobsen, Jesper Hyldahl
og Holger Villadsen

Seriens internetadresse: www.patristik.dk/Patristik.htm
Direkte adresse for nr. 9: www.patristik.dk/Patristik9.pdf
Alle rettigheder tilhører forfatteren
ISBN 87-989980-9-9

Publiceret februar 2008

Denne artikel er en omarbejdet version af en artikel i *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*, oprindeligt holdt som foredrag ved et Symposium, 16-17.6.2006, i anledning af 75-årsdagen for oprettelsen af Monumenta Musicae Byzantinae og, i en ændret form, som foredrag i Forum for Patristik den 21. januar 2008.

Christian Thodberg foreslog mig for mange år siden at undersøge dette emne. Jeg benytter lejligheden til at takke ham varmt, også for hans mangeårige støtte til og tro på mit arbejde med prophetologet.

Profetologion og tre-læsningsteorien

Om tilblivelsen af en liturgisk bog

LEKTOR SYSSE ENGBERG

Indledning

Den romerske og den byzantinske kirke har den fælles liturgiske praksis at de kun har to bibelske læsninger ved messen (dvs. gudstjenesten forbundet med altergang): i den byzantinske kirke er den første læsning taget fra epistlerne eller Apostlenes Gerninger, og den anden fra evangelierne. Vores tidligste håndskriftkilder for byzantinske messeordninger har intet spor af en læsning fra Det gamle Testamente (GT), men ikke desto mindre er det almindeligt accepteret at den romerske og byzantinske messe i gamle dage også indeholdt en oplæsning fra GT og de fleste forskere er enige om den teori at den oprindelige form bestod af tre læsninger arrangeret i et overskueligt mønster, en gammeltestamentlig læsning, en epistellæsning og en evangelielæsning,¹ herefter kaldet *tre-læsningsteorien*.

Det antages normalt at messens GT-læsning forsvandt sporløst, efter nogles opfattelse i det 5. århundrede, efter andres i det 7. eller 8. århundrede. Hans-Georg Beck fastslog i sin håndbog over den byzantinske kirke: »Die altbezeugte Prophetenlektion kennt die heutige Chrysostomos-Liturgie nicht mehr. Man nimmt an, dass sie um das 8. Jahrhundert verschwand« (Beck 1959, s. 242).

Disse GT-læsninger mente Beck var samlet i et lektionar som han kaldte »Prophetes«:²

Zur Ergänzung der Messformularien für die einzelnen Feste dienen der Apostolos und das Euangelion mit den Episteln und

¹ Se f.eks. artiklen »biblical literature«, *Encyclopedia Britannica Online*: »As the liturgies grew longer and more elaborate, the biblical readings were reduced, and the New Testament gradually displaced the Old Testament. (...) No Old Testament lesson remained in the Greek or Russian liturgy or in the Roman mass«, eller Mainstone 1997, s. 277 (om høj-messen i Hagia Sofia på Justinians tid): "At all events there would have been three readings, all from the ambo, by appointed lectors and a deacon. First a reading from the Old Testament, then the Epistles, and then the Gospel«.

² Beck 1959, s. 249, med henvisning til Rahlfs, Baumstark og Kunze. Se bibliografien i slutningen af denne artikel for de fulde titler.

Evangelien des Jahres, d.h. mit den Perikopen. (...) Etwa bis zum 8. Jahrhundert gehörte zu diesen Perikopen aus der Hl. Schrift auch der Prophetes, d.h. die Sammlung der alttestamentlichen Perikopen, die jedoch um diese Zeit aus der byzantinischen Literatur verschwanden.

Ideen om at et evt. eksisterende gammeltestamentligt lektionar »Prophetes« *forsvandt* i det ottende århundrede er noget overraskende i betragtning af at håndskrifttraditionen for det velkendte gammeltestamentlige lektionar, profetologion, normalt siges at *begynde* i samme århundrede. Mysteriet bliver ikke løst i artiklen *Prophetologion*, skrevet af Robert F. Taft, i *Oxford Dictionary of Byzantium*:

The *prophetologion* developed in the 7th-8th C. after the Old Testament lection had been eliminated from the Constantinopolitan Eucharist in the 7th C. (Mateos, *La parole* 131-33) and achieved its final form ca.800 (...).

Dette er et paradoks: hvordan, og hvorfor, skulle det gammeltestamentlige lektionar begynde sin eksistens efter at den formodede gammeltestamentlige læsning var forsvundet fra højmesse?

Den formodede GT-læsning ved messen

Der er vanskeligt at spore oprindelsen til teorien om at der læstes en perikope fra GT ved messen i Konstantinopel. I værket *Dictionary of Christian Antiquities* fra 1875-1880 anses dette allerede for et velkendt faktum (II.1737: *Prophecy, liturgical*):

The Old Testament was read, it is believed, universally at the celebration of the eucharist in the first liturgic period. Thus Justin Martyr, A.D. 140, describing that service: »the commentaries of the apostles and the writings of the prophets are read as time permits« (Apol. i.67).

Teorien er blevet universelt accepteret. Placide de Meester beskrev i 1908 Chrysostomos-liturgien, som han formodede at den var før det 8. århundrede med sin række af tre læsninger, en fra »profeterne«, en fra Paulusbrevene og en fra evangelierne:

Les lectures étaient faites par les anagnostes et se composaient de trois parties distinctes, étant empruntées aux livres des Prophètes, aux épîtres des Apôtres et aux Saint Évangiles. Entre chacune d'elles, les psaltes exécutaient quelques psaumes responsoriaux (de Meester 1908, s. 324-325).

Han konstaterer at GT-læsningerne »er forsvundet«, dog ikke fra de forudindviede gavers messe³ eller fra kirkeårets store vigilier, juleaften, epifani, påskelørdag:

Les lectures de l'Ancien Testament ne sont plus d'usage aujourd'hui, si ce n'est pas dans la liturgie des Présanctifiés et aux grands vigiles de l'année, où l'office des Vèpres ne fait qu'un avec la liturgie.

Visse forskere ser ud til at have overset det faktum at GT-perikoper var veletableret i den byzantinske kirke på hverdagene i den store faste og ved visse vigilier, netop hvad de Meester henviser til. Han forestillede sig åbenbart to adskilte systemer for GT-læsning:

1) et hypotetisk system af GT-læsninger ved messen i Konstantinopel, en nødvendig forudsætning for tre-læsningsteorien; dette vil jeg kalde *eucharistisk GT-læsning*.

2) systemet af GT-læsninger, dels i fasten og dels ved vigilien (*paramone*) for visse kirkefester i løbet af året, et system som stadig eksisterer og som jeg vil kalde *profetolog-repertoire*.

Det er ikke ganske klart hvordan de Meester forestillede sig den præcise relation mellem de to systemer, men han ser ud til at have ment at de eksisterede side om side indtil de eucharistiske GT-læsninger forsvandt og profetolog-repertoire blev alene tilbage. Anton Baumstark refererer også til to systemer i følgende citat, omend det er uklart hvad han mener med »demgemäss«; impliceres der en sameksistens af de to systemer, eller snarere at profetolog-repertoire

³ De forudindviede gavers messe (λειτουργία τῶν προηγιασμένων) springer indvielses-handlingen over ved at anvende nadvergaver som er indviet i forvejen; messen skulle bruges på alle hverdage i den store faste i hele den byzantinske kirke fra slutningen af det 7. århundrede. Selv om denne messe fulgte umiddelbart efter aftengudstjenesten i fastetiden, er det nok tvivlsomt om de to udgjorde en enhed, som de Meester synes at mene.

blev skabt for at kompensere for det tidlige tab af den eucharistiske GT-læsning?

Die Perikopenordnung der orthodoxen morgenländischen Kirche (...) ist (...) wenigstens unmittelbar die Ordnung Konstantinopels, das eine für seine frühchristliche Liturgie durch Chrysostomos bezeugte regelmässige alttestamentliche Messperikope frühzeitig verloren hat. Eine liturgische Verwendung des A.T. als Lesestoffes ist demgemäss hier wesentlich auf das kirchliche Tagzeitengebet beschränkt (Baumstark 1921, s. 2-3).

Andre forskere synes at have ment at GT-læsningerne simpelthen blev omorganiseret og flyttet fra højmassen til aftengudstjenesterne. Alfred Rahlfs understregede i sin banebrydende undersøgelse af profetolog-repertoiret at læsning fra Det gamle Testamente i Byzans var (og er) begrænset til en underordnet funktion, dvs. til andre gudstjenester end selve messen,⁴ og han påviste også i detaljer at Joh. Chrysostomos's prædikener afspejler en daglig læsning fra Genesis i fastetidens aftengudstjeneste omkring år 400 i Konstantinopel; Rahlfs var usikker på om dette kunne have inkluderet lørdage og søndage på Chrysostomos's tid, men han fastholdt dog at GT-læsningen måtte have hørt hjemme i en gammel, universel messeritus, eftersom den findes i det latinske Vesten (her refererer Rahlfs til Duchesne), i den armenske kirke (henvisning til »Dvin-synoden i år 527«), og i den syriske kirke (Jakob af Edessa ca. år 700). Rahlfs henviste også til Justin Martyr, De Apostolske Konstitutioner, Pseudo-Dionysios Areopagit og Maximos Bekenderen (Confessor) til støtte for tre-læsningsteorien.⁵ Hovedsageligt på basis af ret komplicerede og spekulative overvejelser angående længden af den store faste, suppleret af et citat fra Maximos, antog han at profetolog-repertoiret var opstået i det 7. århundrede og han ser ud til at have ment at en oprindelig GT-læsning på daglig basis, dvs. inklusive lørdag og søndag, gradvist i den byzantinske kirke er blevet reduceret til det læsningssystem som jeg har kaldt profetolog-repertoiret, hvor GT ikke læses ved messen, men fortrinsvis på hverdage.

⁴ Rahlfs 1915, s. 124: »Niemals kann das A.T. in einer Vollmesse gelesen werden«.

⁵ En detaljeret diskussion af disse kilder følger nedenfor.

Den formodede universelle fælles urform

Tre-læsningsteorien baserer sig hovedsagelig på antagelsen om at en universel urform af messen, fælles for alle tidlige kirker, med tiden har udviklet sig i forskellige retninger. Formodningen går på at kun et fåtal af kirker har bevaret den oprindelige GT-læsning i messen, mens den er gået tabt eller blevet erstattet af NT-læsninger i de fleste andre kirker. For at citere Louis Duchesne:

Il y avait toujours deux leçons à la messe, l'évangile non compris. La première (*lectio prophetica*) était tirée de l'Ancien Testament, la seconde des Épîtres apostoliques. (...) L'usage de Constantinople au temps de saint Chrysostome comportait aussi la triple leçon prophétique, apostolique, évangélique (Duchesne 1920, s. 206).

Duchesne søger bekræftelse for at tre-læsningssystemet var universelt ved at drage paralleller til Luxeuil-lektionaret, mozarabisk praksis, Bobbio-sakramentaret, og endelig til den armenske kirke. Han foreslår at GT-læsningen forsvandt fra den romerske og byzantinske kirke i det 5. århundrede,⁶ men indrømmer samtidig at der ikke eksisterer gamle liturgiske håndskrifter, hverken i Rom eller Konstantinopel, som kunne understøtte tre-læsningsteorien:

La suppression de la leçon prophétique, à Rome, a dû se faire dans le courant du cinquième siècle. C'est vers le même temps qu'elle fut aussi opérée à Constantinople. La liturgie arménienne, qui est une forme ancienne de la liturgie byzantine, comporte encore les trois leçons, tandis qu'il n'y en a plus que deux dans les plus anciens livres liturgiques de rit byzantin (Duchesne 1920, s. 178-179).

Hypotesen om en universel urform med tre læsninger er implicit til stede i oversigtsværker af liturgiforskere som Hammond, Swainson og Brightman, og den er efterfølgende blevet taget for givet af Baumstark, Hanssens, Jungmann, Mateos, Bornert, og Taft. For blot at citere et eksempel taget fra Juan Mateos's grundlæggende arbejde

⁶ Samtidig med at Duchesne mener at tre-læsningen forsvandt i det 5. årh., finder han bekræftelse for dens fortsatte eksistens i 7. årh. i Theodoros af Sykeons helgenvita, en modsætning han ikke forsøger at forklare.

om byzantinsk liturgi, hvor passagen fra Maximos er den eneste henvisning som gives til støtte for påstanden:

L'Église byzantine, en effet, possédait autrefois trois lectures à la Liturgie: prophétie, apôtre et évangile, tout comme les Églises romaine, milanaise, hispanique, gallicane et arménienne (Mateos 1971, s. 130).

Men eksistensen i andre kirker af en tre-læsningsordning, eller af endnu flere læsninger, beviser ikke at noget sådant nogensinde har været i brug i den byzantinske kirke eller, for den sags skyld, i den gammelromerske læseordning. Selve den nødvendige grundide om en oprindelig og universel urform, hvorfra alle øvrige messeformer er udviklet og differentieret, er problematisk og hviler på ren spekulation. Udviklingen har snarere været den modsatte: en diversitet af tidlige, lokale riter, som vi kan udlede fra kirkefædrene og andre tidlige kilder, har undergået en stigende standardisering.

Teorien om en oprindelig og universel tre-læsningsordning ifølge hvilken de tre læsninger (GT, epistel, evangelium) endte med at blive reduceret til to (epistel, evangelium) i den byzantinske og romerske messe, har i realiteten været et axiom lige siden Devreesse, Hanssens og Baumstark. Kun få forskere har følt nødvendigheden af at henvise til de kilder som denne antagelse hviler på, eller sætte spørgsmålstegn ved dens validitet. Dog har Pierre Batiffol allerede i 1920 gjort opmærksom på at tre-læsningsordningen ikke er romersk, men visigotisk og gallikansk (Batiffol 1920, s. 128-129), og Pierre-Marie Gy har ligeledes ytret nogen tvivl om teorien. Senere har A.G. Martimort udtalt at tre-læsningsteorien ikke er tilstrækkeligt underbygget og at man burde gå til kilderne påny, denne gang uden forudfattede meninger (Martimort 1984, s. 42-51). Holger Villadsen har analyseret homilierne skrevet af Severian af Gabala, en samtidig af Johannes Chrysostomos, og konkluderer at de understøtter Martimorts ide om at de to NT-læsninger (epistel og evangelium) under messen i Konstantinopel er meget gamle, mens der ikke kan findes noget bevis for en eucharistisk GT-læsning.

Kilderne

Formodningen om en urform ud af hvilken de kendte messeformer skulle have udviklet sig, og som derfor måtte have indeholdt alle de

senere liturgiske elementer, er i sig utilstrækkelig til at bevise tre-læsningsteorien, og det er nødvendigt at analysere de tidlige kilder som citeres til støtte for teorien, de fleste af dem samlet af J.M. Hanssens i overskuelig form i 1932.

Hanssens citerer Justin Martyrs *Apologia* I,67 som bevis for en muligvis homogen læsningspraksis i 2. århundrede, som han imidlertid indrømmer må have udviklet sig til talrige forskellige systemer allerede i de første kristne århundreder hvor valget af bibelske bøger man læste fra og antallet af læsninger varierede fra sted til sted.⁷ Hanssens opregner fem forskellige grupper: den asiatisk-byzantinske inklusive Konstantinopel, den armenske, den syriske inklusive Jerusalem and Antiochia, den malabariske og den ægyptiske.

Kilderne som Hanssens citerer som vidne for den asiatisk-byzantinske gruppe og tolker til fordel for tre-læsningsteorien, er følgende (Hanssens 1932, s. 160-163, nos. 939-942):

Koncilet i Laodikeia, *kanon 16 and 59*

Basileios den Stores prædikener:

In sanctum Baptisma 1 (PG 31,425 AB)

In psalmum 28.7 (PG 29,304)

Homilia habita in Lacizis 1 (PG 31,1437 CD)

Johannes Chrysostomos's prædikener:

In epistolam ad Hebraeos 8,4 (PG 63,75)

In Actus apost. 29,3 (PG 60,217)

In II ad Thessalonicenses homilia III (PG 62,485)

In Actus apost. 19,5 (PG 60,156)

In II ad Thessalonicenses homilia III (PG 62,484)

Maximos Bekenderen:

Mystagogia 10, 23, 24 (PG 91,689 B, 700 A, 704 B)

Følgende passager, som af nogle forskere citeres som bevis for tre-læsningsteorien, bliver af Hanssens forstået som kilder til den syriske ritus (Hanssens 1932, s. 164, nr. 945-947):

⁷ Citatet fra Justin Martyr kan under ingen omstændigheder tages til indtægt for tre-læsningsteorien, men udelukkende for muligheden af en GT-læsning ved messen som alternativ til epistellæsning (og evangelium?): » ... der læses fra apostlenes optegnelser *eller* profeternes skrifter« (min kursivering) *Apol.* I,67.

De Apostolske Konstitutioner VIII,5 og II,57

Johannes Chrysostomos, homilier holdt i Antiochia:⁸

Ad populum Antiochenum VII,1 (PG 49,92-93)

In epist. ad Roman. 24,3 (PG 60,625)

In I ad Cor. 36,5 (PG 61,313)

Pseudo-Dionysios Areopagit

De ecclesiastica hierarchia 3,2 (PG 3,425 B)

Hvad angår værket, som bl.a. går under navnene *Commentarius liturgicus* eller *Historia Mystagogica*⁹ og som tilskrives Germanos, patriark i Konstantinopel i årene 715-730, kan Hanssens ikke beslutte sig til om det relevante tekststed skal tages til indtægt for en eucharistisk GT læsning eller det modsatte. De fleste andre forskere fastholder imidlertid at teksten ikke nævner eller antyder en »profetlæsning« og at dette viser at GT-læsningen var forsvundet fra messen på Germanos's tid. Mateos, og andre, henviser til to centrale kilder for tre-læsningsteorien, nemlig passagen fra Maximos Bekenderens *Mystagogia*, som formodes at bevise at »Loven og Profeterne« stadig læstes ved messen i det 7. århundrede, og passagen fra Germanos, som ifølge den traditionelle fortolkning viser at GT-læsningen »må være forsvundet« fra messen senest i begyndelsen af det 8. århundrede, altså på et tidspunkt mellem disse to forfattere.¹⁰

Misforståelser og tvetydigheder

Flere faktorer slører billedet. Nogle af de forskere som udviklede teorien i slutningen af det 19. århundrede, ser ikke ud til at have været klar over at den byzantinske kirke havde GT-læsninger i andre guds-

⁸ Herudover refererer Hanssens til fem steder, som imidlertid er irrelevante for nærværende artikels emne: *De baptisate Christi*, 2 (PG 49,365), som kun nævner et Paulusbrev; *In psalm. 117,1* (PG 55,528), *In psalm. 144,1* (PG 55,464), *In Matth. 2,5* (PG 57,30), og *In I Cor. 36,7* (PG 61,315), som alle refererer til afsyngning af Davids-psalmer.

⁹ Udgivet af Brightman og af Meyendorff, jvf. bibliografien.

¹⁰ Mateos fortolker desuden visse anomalier i Hagia Sofias læsningssystem i det 10. årh. som bevis for tre-læsningsteorien, jvf. Mateos 1971, s. 130-133, og Mateos 1962-1963, I, s. 153 note 4 (juleaften), 181 note 4 (aften før epifanifesten); II, 75 note 5, 81 note 4, 87 note 1 (påskeaften). Men disse få eksempler kan ikke uden videre siges at afspejle et ældre læsningssystem, specielt fordi dette i tre tilfælde (påske, epiphani og jul) afhænger af Mateos' udokumenterede påstand om at det oprindelige antal GT-læsninger var syv. Det byzantinske læsningsprogram for disse tre fester kendes først fra det 9. årh. og det vides ikke hvor gammelt dette arrangement er; i sin nuværende form er det imidlertid opbygget på basis af tallet tre, og ikke syv.

tjenester (dvs. profetolog-repertoire), og de har derfor tenderet til at tolke en hvilkensomhelst GT-læsning nævnt i kilderne til fordel for teorien, også selv om den pågældende kilde ikke placerer GT-læsningen i sammenhæng med messen. Da først teorien var etableret, ser den ud til at have gjort forskerne blinde for andre fortolkningsmuligheder af kilderne. Theodoros af Sykeons helgenvita, som ofte citeres¹¹ som bevis for den eucharistiske GT-læsning i det tidlige 7. århundrede, kan tjene som eksempel. Som P.-M. Gy bemærker, kan passagen ganske vist kun tages til indtægt for Lilleasien, hvor Theodoros levede, og ikke for Konstantinopel,¹² men der er efter min mening heller ingen grund til at antage at den overhovedet refererer til messen.

Det relevante tekststed¹³ beskriver de lidelser og afsavn som helgenen underkaster sig før påsken, i en endnu længere periode end de foreskrevne syv fasteuger. Umiddelbart efter epifani (6. januar), kryber han ned i en mørk hule som han har gravet under kirkens alterrum (*bema*), og der forbliver han lige til palmesøndag. Men endnu før denne skrækkelige isolation begynder, piner han sit legeme:

... i natten før epifani, mens gejstlige og lægmænd forsamlede sig omkring ham, plejede han at gå sammen med dem fra kapellet og ned til vadestedet, og at stige alene ned i vandet og stå der indtil profeten og epistlen og evangelielæsningen, og resten af gudstjenesten var forbi, og efter alt dette kunne han dårlig nok trække sine fødder fri af mudderet og iskrystallerne. Så vendte han tilbage til kapellet. Og når det blev morgen og han havde fejret kirkefesten, gik han ned i sin underjordiske grøft (osv).

¹¹ Duchesne 1920, s.178, note 4; Jungmann 1949, s. 488 note 3: »Eine prophetische, eine apostolische und eine evangelische Lesung bezeugt mehrfach Chrysostomus (...). Die prophetische Lesung ist noch erwähnt im Leben des hl. Theodor Sykeota.«

¹² Gy 1966-67, s. 261: »La vie de S.Théodore Sykeota (...) apporte un témoignage solide pour l'Asie mineure mais non pour Constantinople.«

¹³ *Vie de Théodore de Sykéon*, s. 13-14 (kap. 16): ...ἐν τῇ νυκτὶ τῶν θεοφανείων, συναγομένων τινῶν πρὸς αὐτὸν κληρικῶν τε καὶ λαϊκῶν, κατερχόμενος σὺν αὐτοῖς ἀπὸ τοῦ μαρτυρίου ἐν τῷ διαβάσει τοῦ ὕδατος, καὶ αὐτὸς μόνος εἰσερχόμενος ἐν τῷ ὕδατι, ἴστατο ἕως οὗ πᾶσα ἡ προφητικὴ καὶ ἀποστολικὴ καὶ εὐαγγελικὴ ἀνάγνωσις σὺν τῇ λοιπῇ λειτουργίᾳ ἐγίνετο, ὡς μετὰ τὴν πλήρωσιν τούτων μόλις ἀνασπᾶν τοὺς πόδας αὐτοῦ σὺν πηλῷ καὶ κρυστάλλοις συμπαγεῖσαν· καὶ οὕτω μετὰ ψαλμωδίας ἀνήρχετο ἐν τῷ εὐκτηρίῳ. καὶ γινομένης ἡμέρας, ἐπιτελῶν τὴν ἑορτὴν εἰσήρχετο ἐν τῷ διωρυγῇ τῇ ὑπὸ τὴν γῆν. Teksten findes også i Θεόφιλος Ἰωάννου, Μνημεῖα ἀγιολογικά, Βενετία 1884. En latinsk oversættelse i *Acta Sanctorum Aprilis III*, kap. 6, s. 36.

Theodoros går ud i vandet ved vadestedet, ikke under messen, men om aftenen (*paramone*) før epifanifesten. Alene af alle går han ud i vandet¹⁴ og bliver der så længe at hans nøgne fødder næsten ikke kan befries fra det mudder og is som de er groet fast i. For at understrege hvor længe Theodoros stod i det kolde vand fortælles det at han holdt ud mens de gammeltestamentlige læsninger, epistel og evangelielæsning og resten af gudstjenesten blev afviklet. Tværtimod at indicere at der læstes en enkelt GT-læsning i løbet af messen, så refererer passagen til den velkendte aftengudstjeneste, kendt fra Konstantinopel i 9.-10. århundrede og bevidnet af samtidige lektionærer, hvor tolv GT-perikoper læses op i rækkefølge, efterfulgt af epistel og evangelium.¹⁵ Entalsformen »den profetiske læsning« (ἡ προφητικὴ ἀνάγνωσις) skal forstås som »blokken af GT-læsninger«. Pointen i fortællingen er netop Theodoros's langvarige lidelser mens han står der med fødderne i det kolde vand; hvis der kun havde været en enkelt GT-læsning, havde hans prøvelse ikke været synderlig stor.

Betegnelsen »profeti«

En anden faktor som kan skabe forvirring er de oldkirkelige og middelalderlige teksters tendens til at henvise til Davids-psalmerne som profetier om Kristus, hvilket moderne forskere så har forstået som gammeltestamentlige profettekster. Et tidligt eksempel findes i Egerias beskrivelse af Jerusalems ritus i slutningen af det 4. århundrede:

37.5: [en del af langfredag] går med læsninger. De handler alle om Jesu lidelser: først har man Davids-psalmerne som handler om dette, så epistlen (apostlenes breve eller Gerninger) som berører det, dernæst passager fra evangelierne. På denne måde læser de både profetierne om hvad Herren skulle komme til at lide, og evangelierne om hans lidelser.¹⁶

¹⁴ Den imperfektive fortid angiver at han gjorde dette hvert år.

¹⁵ Cf. Mateos 1962-1963, I, s. 176-184, og *Prophetologium* I, s. 57-92. Muligvis refereres der dog kun til den efterfølgende velsignelse af vandene, med dennes tre Jesaiaslæsninger, en epistellæsning og et evangelium, hvorpå følger *pannychis* og *orthros*.

¹⁶ Taget fra Wilkinsons oversættelse i *Egeria's Travels*, s. 137. Den latinske tekst lyder: »...aliud nichil fit nisi leguntur lectiones sic: id est ita igitur primum de psalmis, ubicumque de passione dixit; legitur et de apostolo siue de epistolis apostolorum uel de actionibus, ubicumque de passione Domini dixerunt; nec non de euangeliis leguntur loca, ubi patitur; item legitur de prophetis, ubi passurum Dominum dixerunt; item legitur de (Fodnoten fortsætter på næste side)

Egeria opfatter både Davids-psalmerne og epistlen som »profetier« om Kristus, mens evangelierne relaterer direkte til Kristi liv og lidelse. I det 5. århundrede omtaler Augustin (ifølge Batiffol 1920, s. 102) kun to læsninger som normen ved messen, begge taget fra NT, og når han nævner en tredje »læsning« fra GT, mener han Davids-psalmen sunget mellem epistel og evangelielæsning. På tilsvarende måde bliver Davids-psalmerne rubriceret som »profetier« i Germanosteksten (8. årh.), når de fungerer som antifoner eller prokeimena:

Liturgiens antiphoner er profeternes forudsigelser som på forhånd meddeler Guds søns komme (*Hist. Myst.* kap. 23)

Prokeimenon, på sin side, henviser til profeternes åbenbaring og forudsigelse af Kristi komme (*Hist. Myst.* kap. 28)¹⁷

Maximos Bekenderen

Den passage som måske citeres hyppigst som bevis for tre-læsningsteorien er kap. 23 af Maximos Bekenderens *Mystagogia*. Størstedelen af denne afhandling, nemlig kap. 8-24, forklarer messens enkelte elementer på to niveauer, »det generelle« (γενικῶς) og »det partikulære« (ιδιῶς), idet den gennemgår messen hele fem gange efter hinanden. Læsningerne bliver nævnt fire gange: som »de guddommelige læsninger fra de allerhelligste bøger« (kap. 10), »de reciterede guddommelige læsninger« (kap. 23), »de guddommelige ord«, og »de reciterede læsninger« (kap. 24).¹⁸ På det generelle niveau bliver de tolket som tegn eller symboler på Guds vilje og plan, på det partikulære plan peger de på menighedens belæring og frem-

euangeliis, ubi passionem dicit.« (*Égérie*, ed. Maraval, s.286f.). Det skal dog bemærkes at Maraval oversætter »item...item« på en anden måde end Wilkinson: »on lit ensuite dans les Prophètes...enfin on lit dans les Evangiles«.

¹⁷ *St. Germanus, On the divine liturgy*, kap. 23: Τὰ ἀντίφωνα τῆς λειτουργίας εἰσι τῶν προφητῶν αἱ προρρήσεις προκαταγγέλλουσαι τὴν παρουσίαν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, og kap. 28: Τὸ προκείμενον μὴνύει πάλιν τὴν τῶν προφητῶν ἐκφαντορίαν καὶ προμήνυσιν τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας, citeret fra Meyendorffs udgave, s. 72-73, og 78-79. Brightman 1908, s. 248-267 og 387-397, trykker en lidt anderledes version af disse to passager på s. 265 og 387 og skriver bl.a. πάλιν μὴνύει, hvilket er bedre græsk og giver bedre mening.

¹⁸ Maximus Confessor, *Mystagogia*, PG 91, 689B: τὰς θείας τῶν παντέρων βιβλίων ἀναγνώσεις (kap. 10); 700A: τῶν γινομένων θείων ἀναγνώσμάτων (kap. 23); 704B: τῶν θείων λογίων og 705C: τὰ γινόμενα ἀναγνώσματα (kap. 24).

skridt i troen.¹⁹ Disse »læsninger«, nævnt i generelle termer og uden nærmere specifikation, er klart markeret som forskellige fra evangelielæsningen, nævnt som en separat størrelse i alle fire tekststeder.

Kun en gang, og det i en meget kompleks og vanskelig passage, nævnes Det gamle Testamente eksplicit. I kap. 23 behandler Maximus messens første indgangsprocession (εἰσοδος), her tolket som symbol på sjælens dyder, og han fortsætter med de elementer som følger efter indgangen, nemlig »læsningerne«, hymnerne og evangeliet.²⁰

Gennem symbolerne i de guddommelige læsninger lærer [sjælen] dér principperne for det værende og *det guddommelige forsyns vidunderlige, store mysterium som åbenbares i Loven og Profeterne*; ved god belæring, givet fra Gud gennem de hellige engle som spirituelt kommunikerer til sjælen, modtager denne, et for et, de fredfyldte tegn med den styrkende og bevarende fortryllelse af den guddommelige og brændende længsel mod Gud, ved hjælp af den nydelse som de guddommelige hymner hemmeligt og dog forståeligt synger til den [sjælen]. Og betænk igen hvordan sjælen passerer hinsides dette punkt og koncentrerer sig om en eneste kulmination, nemlig det hellige evangelium (osv).²¹

Den (af mig) kursiverede sætning er den centrale passage hvor udtrykket »Loven og Profeterne« bliver opfattet som bevis for at der fandtes en GT-læsning ved messen i Konstantinopel. Heroverfor kan man indvende at Maximus refererer til det guddommelige forsyn

¹⁹ PG 91, 705: γενικῶς μὲν, τὰ θεῖα θελήματά τε καὶ βουλήματα (...) ἰδικῶς δέ, τὴν κατὰ τὴν πίστιν διδασκαλίαν καὶ προκοπὴν τῶν πιστευσάντων (kap.24).

²⁰ PG 91, 700: καὶ ὡς διὰ συμβόλων τῶν γινομένων θεῖων ἀναγνωσμάτων, τοὺς τῶν ὄντων [τὴν ψυχὴν] διδασκομένην λόγους, καὶ τὸ θαυμαστὸν καὶ μέγα τῆς ἐν νόμῳ καὶ προφήταις δηλουμένης θείας προνοίας μυστήριον καθ' ἕκαστόν τε δεξαμένην, ὑπὲρ τῆς ἐν τούτοις καλῆς μαθητείας θεόθεν διὰ τῶν ἁγίων δυνάμεων, νοερῶς κατὰ διάνοιαν αὐτῇ διαλεγόμενων, τὰς εἰρηνοδώρους σημειώσεις, μετὰ τῆς ὥστικῆς καὶ συντηρητικῆς θέλξεως, τῆς θείας καὶ διαπύρου κατὰ Θεὸν ἐφέσεως, διὰ τῆς μυστικῶς ὑπαδομένης αὐτῇ νοητῶς τῶν θεῖων ἁσμάτων ἡδονῆς. Πάλιν ἐκ τούτων μεταβαίνουσιν, καὶ συναγομένην ἐπὶ τὴν μίαν καὶ μόνην καὶ ἐνιαίως τούτους συλλαμβάνουσιν τοὺς λόγους κορυφῆν· λέγω δέ, τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον (osv).

²¹ Jvf. *Maximus Confessor* 1985, s. 204. I den tyske oversættelse lyder den centrale passage: »und wie durch gleichnishafte göttliche Lesungen die Sinngehalte der Dinge und das grosse in Gesetz und Propheten geoffenbarte Geheimnis der göttlichen Vorsehung erlernt«, von Balthasar 1961, s. 394.

som det åbenbares i GT, men ikke til selve læsningerne, og at ordene »Loven og Profeterne« ikke bør tages for bogstaveligt i betydningen »GT-læsninger«. Men selvom denne passage skulle kunne læses som drejebog for messen, ville læsning af to GT-læsninger (»Loven og Profeterne«), men ingen epistel, være særdeles unormal og ikke ligne nogen kendt læseordning, med mulig undtagelse af den der antydes i anden bog af *De Apostolske Konstitutioner* hvor der står at katechumenene skal forlade kirken »efter læsningen af Loven og Profeterne og evangeliet«. ²² Hvis en sådan læsningsordning virkelig eksisterede, er den almindelige antagelse efterhånden at *De Apostolske Konstitutioner* afspejler syrisk liturgi. Udfra vores nuværende viden er det særdeles usandsynligt at læseordningen i 7. århundredes Konstantinopel skulle indeholde to GT-læsninger, men ingen epistellæsning.

Tilbage henstår det mærkværdige faktum at *Mystagogia* henviser til læsninger, nævnt i flertal og adskilt fra evangelielæsningen og derfor vanskeligt at forstå som en enkelt epistellæsning. Maximos Bekenderen (ca. 580-662) levede i Konstantinopel i sin ungdom og var ovenikøbet sekretær for kejser Herakleios, men han trak sig tilbage til et kloster ca. år 613, og fra ca. 630 levede han i Nordafrika. *Mystagogia* menes at være skrevet i hans sene år og bør formodentlig ikke anvendes som kilde for ritus i Konstantinopel. ²³ Et andet argument imod den sædvanlige tolkning af denne passage er foreslået nedenfor.

Pseudo-Dionysios Areopagit

Værket *Om det kirkelige Hierarki* har været tilskrevet Dionysios Areopagit, en samtidig af apostlene, men i moderne tid er det almindeligt accepteret at dets forfatter, som nu kaldes Pseudo-Dionysios, levede i slutningen af det 5. eller begyndelsen af det 6. århundrede og formodentlig var fra Syrien. En passage i andet kapitel af dette værk bliver ofte anført som bevis for tre-læsningsteorien:

[Hierarchen] begynder den hellige afsyngning af salmer og hele menigheden forener sig med ham i Davids-psalterets hellige

²² CA II.39, s.268.

²³ Pierre-Marie Gy var ligeledes i tvivl om beviskraften af denne passage, jvf. Gy 1966-67, s. 261: »le P.Hanssens a pensé trouver dans la Mystagogie de S.Maxime la preuve qu' il y avait encore trois lectures au viie s.; j'avoue que les textes allégués me paraissent peu convaincants.«

sprog. Derpå begynder de forrettende på læsningen fra de hellige (*hagiograph*) tavler, hvorefter katechumenerne forlader det hellige område.²⁴

»Læsningen fra de hellige tavler« (ή τῶν ἁγιογράφων δέλτων ἀνάγνωσις) må inkludere evangeliet, eftersom katechumenerne bliver sendt bort umiddelbart efter, men henviser de også til en GT-læsning? Det mener Hanssens tilsyneladende, og faktisk bruges udtrykket *hagiographos deltos* også senere i teksten (kap. IV, PG 3, 429C) om hele biblen, såvel GT som NT. Men adjektivet *hagiographos* optræder igen i kap. V, som behandler det samme moment i messen som ovenstående citat, og denne gang henviser det tydeligvis udelukkende til NT:

Når disse hellige hymner med deres indhold af hellig sandhed har forberedt vores ånd på at blive eet med det vi snart efter skal fejre (...) så bliver det forkortede og skitserede skyggebillede fra den hellige afsyngning af Davids-psalmerne udvidet ved hjælp af de mere talrige, mere forståelige billeder og erklæringer i de hellige oplæsninger af hellige (*hagiograph*) skrifter... Det er derfor at det er rigtigt og passende at det er efter den ældre skrift [= GT] at man proklamerer Det ny Testamente. Jeg synes at denne guddommelige og hierarkiske rækkefølge demonstrerer hvordan det første led [dvs. Davids-psalmerne] taler om Jesu kommende guddommelige værk, mens det andet [dvs. NT] fuldbyrder det. Det ene skrev sandheden gennem billeder, mens det anden beskrev begivenhederne som de fandt sted.²⁵

²⁴ PG 3, 425 BC: Ὁ μὲν ἱεράρχης (...) ἀπάρχεται τῆς ἱερᾶς τῶν ψαλμῶν μελωδίας, συναδούσης αὐτῷ τὴν ψαλμικὴν ἱερολογίαν ἀπάσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς διακοσμῆσεως. Ἐξῆς δὲ διὰ τῶν λειτουργῶν ἢ τῶν ἁγιογράφων δέλτων ἀνάγνωσις ἀκολούθως γίνεται καὶ μετὰ ταῦτας ἕξω γίνονται τῆς ἱερᾶς περιοχῆς οἱ κατηχούμενοι. Jvf. *Pseudo-Dionysius*, s. 210.

²⁵ PG 3, 432 AB: Ὅταν οὖν ἡ περιεκτικὴ τῶν πανιέρων ὑμνολογία τὰς ψυχικὰς ἡμῶν ἕξεις ἐναρμονίως διαθῆ πρὸς τὰ μικρὸν ὕστερον ἱερουργηθησόμενα (...), τὰ συντετμημένα καὶ συννεσκιασμένα μᾶλλον ἐν τῇ νοερᾷ τῶν ψαλμῶν ἱερολογίᾳ διὰ πλειόνων καὶ σαφεστέρων εἰκόνων καὶ ἀραρῶρήσεων εὐρύνεται ταῖς ἱερωτάταις τῶν ἱερογράφων συντάξεων ἀναγνώσειν. (...) ὅθεν εἰκότως ἐν κόσμῳ μετὰ τὴν ἀρχαιοτέραν παράδοσιν ἢ καινὴ Διαθήκη κηρύσσεται, τῆς ἐνθέου καὶ ἱεραρχικῆς τάξεως ἐκείνο, οἶμαι, δηλούσης, ὡς ἡ μὲν ἔφη τὰς ἐσομένας Ἰησοῦ θεουργίας, ἡ δὲ ἐτέλεσε, καὶ ὡς ἐκείνη μὲν ἐν εἰκόσι τὴν ἀλήθειαν ἔγραψεν, αὕτη δὲ παροῦσαν ὑπέδειξε. Jvf. *Pseudo-Dionysius*, s. 214.

Her tales der om to liturgiske elementer, Davids-psalmerne (de hellige hymner) på den ene side, og læsninger fra bibelske tekster (karakteriseret ved adjektivet *hagiographos*) på den anden. Davids-psalmerne repræsenterer »den ældre tradition«, dvs. Det gamle Testamente, som giver menigheden en tåget skitse af det som den efterfølgende læsning fra Det ny Testamente skal vise klart. Det gamle Testamente udgør en forberedelse til Det nye og derfor er den gudgivne rækkefølge: Davids-psalme, NT-læsning. Det fremgår klart af dette citat at for Ps.-Dionysios, såvel som for Egeria og Germanos, er de gammeltestamentlige psalmer »profetier« som forudsiger begivenhederne i NT, og de opfattes som repræsentative for hele GT som sådan; citatet viser ligeledes at *hagiographos* kan betegne NT alene. Der er derfor absolut ingen grund til at betegnelsen *hagiographoi deltoi* i det første citat skulle inkludere GT.

Maximos Bekenderens *Mystagogia* er nært beslægtet med *Det kirkelige Hierarki*. Maximos skrev ovenikøbet en kommentar til sidstnævnte værk, og i hans *scholion* til den citerede passage fra 5. kapitel af Ps.-Dionysios forklarer han at de gammeltestamentlige psalmer »varsler« læsningen fra Skrifterne (ἡ τῶν Γραφῶν ἀνάγνωσις), dvs. fra NT. I dette *scholion* (PG 4,140-141) bliver Davids-psalmerne opfattet som synonyme med GT og som repræsentanter for »den gamle tradition«, som skal læses før »den nye«. Maximos's kommentar refererer til det eksakte øjeblik i messen hvor den eucharistiske GT-læsning formodes at have været placeret, men han refererer udelukkende til (de sungne) Davids-psalmer og nævner ikke GT-læsning med et eneste ord. Hvis han havde kendt til en messe med en tre-læsningsordning, ville han vel have nævnt det på dette sted.

De Apostolske Konstitutioner

Værket med titlen *De Apostolske Konstitutioner* er inddelt i otte bøger som indeholder blandede tekster om kirkeret og liturgi. Det menes at være opstået i Syrien, måske i Antiochia, i slutningen af det 4. århundrede.²⁶ Værkets 8. bog er baseret på Hippolytus *Apostolske Tradition* som menes at afspejle en tidlig messeordning, den såkaldte »Klemensliturgi«.

²⁶ Andre mener at værket stammer fra Alexandria eller Rom, jvf. CA, I.55-56.

GT-læsninger bliver nævnt fem gange i *De Apostolske Konstitutioner*. Et af disse tekststeder henviser imidlertid ikke til messen, men til aftengudstjenesten påskelørdag, for hvilken der foreskrives oplæsning fra »Loven, Profeterne og Davids-psalmerne indtil hanegal« (v. 19,3),²⁷ ganske i overensstemmelse med den traditionelle forskrift for denne fest, både i den byzantinske og i andre kirker. Læsninger ved messen fra GT og evangelium – men ikke epistel – nævnes i to tilfælde:

II.39,4: Katechumenerne skal forlade kirken efter »læsningen af Loven og Profeterne og evangeliet«.²⁸

II.59,3-4: om søndagen (også om lørdagen?), er der »læsninger fra Profeterne og fremsigelsen af evangeliene« før nadveren.²⁹

I kap. II.39 nævnes Loven og Profeterne, mens kap. II.59 kun nævner Profeterne, men begge citater er enige om udeladelsen af en epistellæsning, i lighed med det tidligere diskuterede sted fra Maximos. Det er ikke klart hvorvidt dette afspejler en konkret ritus eller om der blot er tale om en upræcis beskrivelse i begge tilfælde.

De to passager citeret af Hanssens (II,57 og VIII,5) er mere præcise, men de stemmer ikke helt overens, hverken indbyrdes eller med de første to citater:

II.57,5: »og lad oplæseren stå på en forhøjning og læse bøger af Moses, og Joshua søn af Nun, og Dommernes og Kongernes bøger, og Krønikerne, og bøgerne skrevet efter hjemkomsten fra Babylon, derudover Job og Salomon og de seksten profeter. Og efter læsningerne er blevet reciteret, to ad gangen, skal en anden rejse sig og synge hymner af David og folket [dvs. menigheden] skal synge omkvæd. Derefter skal vores Gerninger læses, og epistler fra vor kollega Paulus« [og derpå læses de fire Evangelister].³⁰

²⁷ CA II.270: ἀναγινώσκοντες τὸν Νόμον, τοὺς Προφήτας, τοὺς Ψαλμοὺς μέχρις ἀλεκτρούων κραυγῆς.

²⁸ CA I.268: μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν καὶ τοῦ Εὐαγγελίου.

²⁹ CA I.324-326: Προφητῶν ἀναγνώσεις καὶ Εὐαγγελίων κηρυκία.

³⁰ CA I.312: Μέσος δὲ ὁ ἀναγνώστης ἐφ' ὑψηλοῦ τινος ἐστῶς ἀναγινωσκέτω τὰ Μωυσέως καὶ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, τὰ τῶν Κριτῶν καὶ τῶν Βασιλειῶν, τὰ τῶν Παραλειπομένων καὶ τὰ τῆς Ἐπανόδου, πρὸς τούτοις τὰ τοῦ Ἰώβ καὶ τὰ Σολομώντος καὶ τὰ τῶν Ἑξκαίδεκα προφητῶν. Ἀνὰ δύο δὲ γενομένων ἀναγνωσμάτων, ἕτερός τις τοῦ Δαυὶδ (Fodnoten fortsætter på næste side)

VIII.5,11, konteksten er en biskopsordination: »læsningen af Loven og Profeterne, vores epistler og Gerninger og evangelierne«. ³¹

Mens de to førstnævnte citater kun nævnte GT og evangelium, er de næste tekster enige om at tilføje endnu to NT-læsninger fra Acta og epistlerne; rækkefølgen er ganske vist omvendt i kap. VIII.5: epistler og Acta. Det korte citat (VIII.5,11) minder om Hanssens »syro-antiochenske ritus« (Hanssens 1932, p. 158), som imidlertid har tre GT-læsninger i modsætning til de to i vores citat.

Det lange citat (II.57,5) er radikalt forskelligt fra resten, og det er også blevet tolket forskelligt af forskerne. Det foreskriver oplæsning af en lang række GT-læsninger i blokke af to, som hver især er adskilt af Davids-psalmer, og derpå følger læsninger fra Acta, epistlerne og alle fire evangelier. Denne struktur, med Davids-psalmer indskudt mellem blokkene og oplæsning fra alle fire evangelier, er for det første ikke kendt fra andre steder, ³² og for det andet må det bemærkes at selvom et massivt læsningsprogram som dette ikke i sig selv er umuligt, er det svært at forestille sig alle disse oplæsninger i hver eneste messe. Formodentlig er hensigten med denne tekst at skabe en kanon, et inventar over alle bøger fra hvilke en læsning kunne udvælges, og ikke en liste over foreskrevne læsninger for enhver gudstjeneste. Under alle omstændigheder inkluderer listen over GT-bøger også nogle som ikke er med i profetolog-repertoiret, og en forbindelse til det byzantinske læsningsystem er højst usandsynlig.

Ingen seriøs forsker har foreslået at *De Apostolske Konstitutioner* skulle stamme fra Konstantinopel, og byen bliver heller aldrig nævnt i dens tekst. ³³ Koncilet »in Trullo« fordømte i år 691 næsten hele vær-

ψαλλέτω τοὺς ὕμνους, καὶ ὁ λαὸς τὰ ἀκροστίχια ὑποψαλλέτω. (7) Μετὰ τοῦτο αἱ Πράξεις αἱ ἡμέτεραι ἀναγινωσκέσθωσαν καὶ αἱ ἐπιστολαὶ Παύλου τοῦ συνεργοῦ ἡμῶν.

³¹ CA, III.150: μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν, τῶν τε Ἐπιστολῶν ἡμῶν καὶ τῶν Πράξεων καὶ τῶν Εὐαγγελίων.

³² I østsyrisk praksis i 5. årh. findes en læsningsordning som kan minde om stedet fra kap. II.57,5 i CA; her foreskrives en lang række GT-læsninger efterfulgt af et par NT-læsninger, hvoraf evangeliet læses til sidst og forud har en Davids-psalme som hallelujavers (jvf. Villadsen 1986, s. 119-121). Til forskel fra CA er der imidlertid i den østsyriske praksis ikke tale om opdeling i blokke adskilt af Davids-psalmer, ej heller om hele fire evangelieoplæsninger; desuden lægger CA op til at det massive læsningsprogram er den normale praksis, mens det hos østsyrrerne kun anvendes ved et begrænset antal fester.

³³ Jvf. CA, I.56.

ket som et kættersk falsum, hvilket gør det endnu sværere at forestille sig at det skulle have forbindelse til Konstantinopels ritus. Hvis disse tekster virkelig skal tages bogstaveligt, er der så stor uoverensstemmelse mellem dem indbyrdes at de i så fald må afspejle læsningsprogrammer fra forskellige kirker, og chancen for at noget af *De Apostolske Konstitutioner* skulle referere til Konstantinopel er overordentlig ringe.

Basileios den Store

Basileios den Store (ca. 329-379) blev født og døde i Caesarea i Kapadokien i det indre af Lilleasien. Han tilbragte fire eller fem år i Konstantinopel og Athen i sin ungdom, blev kristen og rejste derefter til Syrien og Ægypten for at besøge berømte hellige eneboere. Men han bosatte sig tidligt i Pontos nær det romerske Armenien, hvor hans familie ejede et kloster, og han må have tilbragt nogle år her før han vendte tilbage til Caesarea hvor han blev ordineret presbyter i 364/5, og biskop i 370/1.

To af de tre »bevistekster« som citeres fra Basileios indeholder et læsningsprogram med GT-læsning, GT-psalme, Acta/epistel og evangelium; den omvendte rækkefølge af enkeltelementerne i det første citat i forhold til citat nr. to viser at disse tekster har en vis frihed til stilistisk variation og at de ikke skal læses som en præcis vejledning for gudstjenesten:

In psalmum 28.7: recitation af Davids-psalme, profeti, evangelium, apostlenes prædikener.³⁴

In sanctum Baptisma 1 (PG 31,425 AB): profeti (Es. 1,16), Davids-psalme (Ps. 33,6), epistel (Act. 2,38), evangelium (Mt. 11,28).

I prædikenen holdt »in Lacizis« refererer Basileios udtrykkeligt til »salmer« og læsninger ved morgengudstjemesten: Davids-psalmer, Proverbia, »historierne« [dvs. Loven?], epistel, evangelium.³⁵ Han

³⁴ PG 29,304: Ψαλμὸν ἔχεις, προφητείαν ἔχεις, εὐαγγελικὰ παραγγέλματα, τὰ τῶν ἀποστόλων κηρύγματα.

³⁵ *Homilia habita in Lacizis 1* (PG 31,1437 CD): Ἀναλέξασθέ μοι τὰς μνήμας τῶν ἐξ ἑωθινοῦ παραναγνωσθέντων ὑμῖν λογίων πνευματικῶν (...). Μνήσθητε τῶν ψαλμικῶν διδαγμάτων συναγάγετέ μοι τὰς παροιμιώδεις ὑποθήκας· ἐρευνήσατε τῶν ἱστοριῶν τὸ (Fodnoten fortsætter på næste side)

nævner to GT-læsninger, men ellers følger dette citat de øvrige to teksters læsningsmønster.

Basileios boede ikke i Konstantinopel efter han blev kristen og i betragtning af at han tilbragte det meste af sit liv, enten i den østligste del eller i hjertet af Lilleasien, er det ikke sandsynligt at han selv eller hans menighed skulle være fortrolige med Konstantinopels læsningsprogram. Man har foreslået at hans homili *in Lacizis*, et uidentificeret sted, hørte med til de prædikener som Basileios holdt i det romerske Armenien, måske i Satala (i dag: Sadagh), en by i det østligste Lilleasien, syd for Trabzon; den var vokset op omkring en romersk fæstning og selve ordet *Laciz()* er måske det armenske ord for fæstning, *lakish* (Holman 2004, s. 213-215). Bortset fra dubleringen af GT-læsningerne i denne prædiken, implicerer den - sammen med de to første citater - et læsningsprogram som ligner det man kender fra den armenske kirke: GT-læsning, epistel eller Acta, evangelium. Snarere end at afspejle det fjerne Konstantinopel i sine prædikener, kunne Basileios tænkes at referere til en lokal kirke i nærheden af, eller måske ligefrem identisk med den armenske kirke.

Johannes Chrysostomos

Håndplukkede citater fra Johannes Chrysostomos er blevet anvendt af bl.a. Brightman, Duchesne og Baumstark som bevis på eksistensen af en eucharistisk GT-læsning.³⁶ Også senere forskere, f.eks. Frans van de Paverd, har forstået citaterne som bevis for tre-læsnings-teorien. Chrysostomos var biskop af Konstantinopel omkring år 400, og han er derfor et førstehandsvidne hvad angår katedral-ritus i Hagia Sofia. Hvis det virkelig kan demonstreres udover enhver tvivl at han refererer til en eucharistisk GT-læsning, må teorien accepteres, i hvert fald for Konstantinopel i det 4.-5. århundrede. Men i virkeligheden har forskerne kun anført en lille håndfuld citater, som ikke på nogen måde udgør tilstrækkeligt bevis for teorien, hvilket jeg håber at kunne påvise i det følgende.

κάλλος· πρόσθετε τούτοις τὰς ἀποστολικὰς παραινέσεις. Ἐπὶ πᾶσιν οἰονεὶ κορωνίδα ἐπίθετε τῶν εὐαγγελικῶν ῥημάτων τὴν μνήμην (...).

³⁶ Baumstark 1921, s. 2, henviser til: *In Act.App.* 19,5 og 29, samt til *In II Thess.* 3,4 og *In Hebr.* 8,4, mens Duchesne 1920, s. 206, henviser til: *In Act.App.* 29,3.

Nedenstående fem citater indeholder alle en streng reprimande til menigheden for deres manglende opmærksomhed under læsningerne:

In Hebr. 8,4 (PG 63,75):

Selv om disse tekster bliver læst op for os to eller tre gange om ugen og anagnosten [dvs. oplæseren], når han er steget op [på ambon], starter med at annoncere skriftets forfatter [med ordene] »fra den-og-den profet, eller apostel, eller evangelist ...« (Καίτοι καθ' ἐκάστην ἑβδομάδα δις ἢ καὶ τρις ταῦτα ἡμῖν ἀναγινώσκεται καὶ ἀνελθὼν ὁ ἀναγνώστης λέγει πρῶτον τὸ βιβλίον τίνος ἐστὶ, τοῦ δεῖνος τυχόν προφήτου, ἢ ἀποστόλου, ἢ εὐαγγελιστοῦ ...)

In II Thess. 3,4 (PG 62,485):

Jeg vil gerne spørge dig, siden du påstår at du hører de samme ting hver eneste dag, sig mig så, fra hvilken profet er læsningen taget og fra hvilken apostel, eller fra hvis epistel? (Ἐβουλόμην σου πυθέσθαι, ἐπειδὴ τὰ αὐτὰ λέγεις ἀκούειν καθ' ἐκάστην ἡμέραν, εἰπέ μοι ποίου προφήτου ἐστὶ τὸ χωρίον τὸ ἀναγνωσθὲν καὶ ποίου ἀποστόλου ἢ ποίου ἐπιστολῆς;)

In Rom. 24,3 (PG 60,625):

... sig mig, hvilken profet, hvilken apostel blev læst op for os i dag, og hvad var indholdet? Men det ville du ikke være i stand til at fortælle mig. (εἰπέ τίς προφήτης, ποῖος ἀπόστολος σήμερον διελέχθη ἡμῖν, καὶ περὶ τίνων. Ἄλλ' οὐκ ἂν ἔχοις εἰπεῖν')

In Act. apost. 29,3 (PG 60,217):

... så mange profeter taler med jer [dvs. bliver læst op for jer] to gange om ugen, så mange apostle, evangelister (τοσούτων μὲν προφητῶν δεύτερον τῆς ἑβδομάδος ὑμῖν διαλεγομένων, τοσούτων δὲ ἀποστόλων, εὐαγγελιστῶν ...)

Ingen af disse fire passager beskriver et læsningsprogram, de placerer ikke læsninger in sammenhæng med messen, og Chrysostomos implicerer heller ikke at GT og NT-bøger bliver oplæst i samme gudstjeneste. Han skælder menigheden ud fordi den ikke hører efter og hans pointe er den at menigheden ikke har nogen undskyldning

for ikke at vide hvilke tekster der bliver læst for dem, fordi *anagnosten* på forhånd annoncerer hvilket skrift de skal høre en læsning fra. Når Chrysostomos opregner »profet, apostel, (epistel), evangelist«, er det et globalt udtryk som skal understrege menighedens universelle mangel på opmærksomhed: ligegyldigt hvilken tekst som bliver læst højt, hører de ikke efter. Hvis et brev fra kejseren blev læst i kirken, ville alle være opmærksomme, siger Chrysostomos, mens ingen lytter til breve (epistler) som kommer fra Gud:

In II Thess. 3,4 (PG 62,484):

... breve (*epistolai*) fra himlen bliver læst op hver dag (...) [Dette brev = *epistole*] kommer fra Gud og profeten taler fra himlen, men ingen hører efter. (ἐπιστολαὶ καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἤκουσαι ἀναγινώσκονται.(...) παρὰ δὲ τοῦ θεοῦ ἴκει, καὶ ἐκ τῶν οὐρανῶν φθέγγεται ὁ προφήτης, καὶ οὐδεὶς ὁ προσέχων)

En passage som handler om kontrasten mellem det hedenske teater og den kristne kirke placerer imidlertid en profettekst i sammenhæng med nadveren, dvs. messen:³⁷

Homilia III de David et Saul, 2 (PG 54, 696-697):

... ville du lytte til luderens obskøne tale med de samme ører som når en profet eller apostel belærer dig? ville du modtage den farlige gift med samme sind som du modtager den ærefrygtindgydende og hellige offergave [dvs. nadveren]? (ταῖς αὐταῖς ἀκοαῖς πόρνης ἀκούων αἰσχρολογούσης, καὶ προφήτου καὶ ἀποστόλου σε μυσταγωγοῦντος; τῇ αὐτῇ καρδίᾳ τὰ δηλητήρια δεχόμενος φάρμακα, καὶ τὴν θυσίαν τὴν φρικτὴν καὶ ἁγίαν;)

Men dette citat refererer ikke nødvendigvis til en gammeltestamentlig profet. Præcis som Egeria, Ps.-Dionysios Areopagit og Germanos, betegner Chrysostomos sommetider Davids-psalmerne som »profetier« og deres ophavsmand som »profet«, f.eks. når han introducerer et citat fra en Davids-psalme med ordene »profeten siger« (ὁ προφή-

³⁷ Henvisning fundet i *Dictionary of Christian Antiquities*, II, 1737.

της διαλέγεται, ὁ προφήτης βοᾷ).³⁸ Ordet »profetier« i citatet fra homilien om David og Saul betegner vel simpelthen Davids-psalmer.

I nogle tilfælde er det tydeligt at Chrysostomos refererer til en GT-oplæsning fra en profet:

In Act.apost. 19,5 (PG 60,156):

anagnosten begynder [at læse] Esajas-profetien. (ἀρχεται ὁ ἀναγνώστης τῆς προφητείας Ἡσαΐου)

In I Cor. 36,5 (PG 61,313):

når I hører profeten sige »Sådan siger Herren, (...)«. (ὅταν ἀκούσης τοῦ προφήτου λέγοντος, Τάδε λέγει κύριος...)

Den kontekst, hvori profetlæsningen optræder i disse to citater, ligner meget katedral-gudstjenesten i Konstantinopel i det 10. århundrede, som vi kender den fra Den store kirkes typikon eller fra profetolog-håndskrifterne. Men igen, Chrysostomos forbinder ikke disse profetlæsninger med messen; de hører snarere hjemme i profetolog-repertoires velkendte kontekst. Der er rigeligt bevis i Chrysostomos's tekster for en daglig læsning fra Genesis i den store faste, f.eks. »Jeg vil tale om den bog [dvs. Genesis] som blev læst op for jer i dag«, men dette er en forløber for banelæsningen fra Genesis på hverdagene i fasten, kendt med sikkerhed fra det 9. århundredes profetolog-repertoire, muligvis allerede fra det 6. århundrede.

Nogle få passager fra Chrysostomos citeres ofte ude af kontekst som bevis på den eucharistiske GT-læsning, men når man ser nøjere efter, har de i realiteten ingen beviskraft. Det er imidlertid klart at en grundig analyse af alle Chrysostomos's tekster og af hans brug af ordene »profeti« og »profet« er nødvendig for at afgøre hvorvidt der et eller andet sted måtte forekomme et bevis for eksistensen af en sådan læsning.

Koncilet i Laodikeia

I det 4. århundrede etablerede Koncilet i Laodikeia regler for salmesyngning og læsning fra de kanoniske bøger.

³⁸ Brottier 1998, s.152 (Sermon I.111 = PG 54.583); s.352 & 360 (Sermon VIII.45 & 147 = PG 54.617 & 619).

kanon 16: evangelierne skal læses på sabbaten [dvs. lørdag], sammen med andre bibelske tekster.

kanon 59: Salmer skrevet af privatpersoner, og ikke-kanoniske bøger må ikke fremsiges i kirken, kun de kanoniske bøger fra Det gamle og det ny Testamente

kanon 17: I menigheden må Davids-psalmer ikke fremsiges ud i eet, men en [bibelsk] læsning skal komme efter hver psalme.³⁹

Formålet med bestemmelserne er at forhindre oplæsning fra ikke-kanoniske bøger og afsyngning af uauthoriserede hymner i kirken. Henvisningen til læsninger er vag og ubestemt, og der er intet som indicerer at GT og NT-tekster skulle oplæses ved samme gudstjeneste.

Konklusion: kilderne, tre-læsningsteorien og den armenske forbindelse

Af de passager som citeres til fordel for eksistensen af en eucharistisk GT-læsning og for tre-læsningsteorien, kan de fleste umiddelbart afvises som ikke-afgørende eller irrelevante. Nogle af dem hører til andre riter end Konstantinopels:

De Apostolske Konstitutioner II,39.4; II,57.5; II,59.3-4, og VIII,5.11 anses nu for at være opstået i Syrien og afspejler formodentlig et syrisk læsningssystem.

Basileios den Store, *In sanctum Baptisma* 1; *In psalmum* 28.7; *Homilia habita in Lacizis* 1 kan tolkes som afspejlende et lokalt læsningssystem, måske et der ligner den armenske kirkes, som Basileios havde nære forbindelser med.

Læsningssystemet i den armenske kirke, der som den eneste østkirke havde et tre-læsningsprogram ved messen, bruges næsten altid som bevis for at dette også var skik i den byzantinske kirke. Når det så anføres at den armenske kirke er den eneste som har bevaret den byzantinske kirkes læsningsordning, har man en perfekt cirkelslut-

³⁹ *Kanon 16:* Περί τοῦ ἐν σαββάτῳ εὐαγγέλια μεθ' ἑτέρων Γραφῶν ἀναγινώσκεσθαι. *Kanon 59:* ὅτι οὐ δεῖ ἰδιωτικούς ψαλμούς λέγεσθαι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, οὐδὲ ἀκανόνιστα βιβλία, ἀλλὰ μόνα τὰ κανονικά τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. *Kanon 17:* Περί τοῦ μὴ δεῖν ἐπισυνάπτειν ἐν ταῖς συνάξεσι τοὺς ψαλμούς, ἀλλὰ διὰ μέσου καθ' ἑκαστον ψαλμὸν γίνεσθαι ἀνάγνωσιν. Citeret fra Ἀλιβιζάτος 1997, s. 258-259, 270.

ning.⁴⁰ Det skal iøvrigt bemærkes at man ikke ved hvor langt tilbage den armenske messes tre-læsningsprogram kan spores. Rahlfs henviste i 1915 til »Dvin-synoden i år 527", men dette armenske koncil dateres nu til år 555; netop bestemmelsen om at der skulle »afholdes messe hver lørdag og søndag med læsning af psalmer, profeter, epistler og evangelium«⁴¹ ser ikke ud til at stamme fra selve koncilets acta, men derimod fra den såkaldte »Nerses og Mersapuhs kanon«, som af en ledende forsker (Garsoïan 1996, s. 103) regnes for at være af tvivlsom oprindelse, dvs. formodentlig af senere dato.

I nogle tekster bruges termen »profeti« for at betegne en Davidspsalme, ikke en gammeltestamentlig læsning:

Pseudo-Dionysios Areopagit, *Eccl. hier.* 3,2.
 Maximos Bekenderen, *scholion* til Ps.-Dionysios, *Eccl. hier.* 3,2.
 Sandsynligvis også: Johannes Chrysostomos, *In II Thess.* 3,4 (PG 62.484); *Hom. III de David et Saul*.

Eller citaterne er vage og ubestemte i forhold til GT-læsninger:

Koncilet i Laodikeia, *kanon* 16, 17 og 59.
 Johannes Chrysostomos, *In Act.apost.* 29,3; *In II Thess.* 3,4 (PG 62.485); *In Hebr.* 8,4; *In Rom.* 24,3.

Nogle få citater kan med rimelig sikkerhed siges at henvise, ikke til messen, men til profetolog-repertoiret:

Johannes Chrysostomos, *In Act. apost.* 19,5; *In I Cor.* 36,5; *Ad populum Antiochenum* VII,1.
De Apostolske Konstitutioner (CA) V,19.3 (påskelørdag).
Theodoros af Sykeon's helgenliv 16 (aften før epifani).

Den eneste tilbageblevne kilde som kunne tolkes som bevis for en eucharistisk GT-læsning er Maximos, *Mystagogia* 23, som på sin side modsiges af Maximos's eget scholion til Ps.-Dionysios.

⁴⁰ Jungmann 1949, s. 488: »Andere Liturgien haben wenigstens eine alttestamentliche Lesung neben zwei neutestamentliche beibehalten, so die armenische, die hierin den älteren Brauch von Byzanz festgehalten hat«.

⁴¹ Aucher 1908, s. 367; A.M(ai), *Scriptorum veterum nova collectio*, T.10, 1838, 273, pkt.6.

Profetolog-repertoiret og dets lektionar

Teorien om tre læsninger ved messen hviler på usikker grund, og det samme gør Hans-Georg Beck's hypotetiske lektionar »Prophetes«. Men Det gamle Testamente blev faktisk læst op i kirken fra tidlig tid, blot udenfor messen og i hovedsagen som forberedelse til dåb samt ved specielle vigilier, og der fandtes et lektionar som indeholdt disse læsninger, nemlig det håndskrift som er kendt under navnet *profetologion*, en betegnelse som formodentlig er opfundet i det 18. eller 19. århundrede af en bibliotekar eller forsker. Dette håndskrift var ret udbredt i det græsk-ortodokse område i perioden 9.-14. århundrede, men dets indhold blev gradvist flyttet til andre liturgiske bøger, nemlig *Triodion*, *Pentecostarion* og *Menaia*, og profetologion-bogen gik ud af brug. En udgave af Det gammeltestamentlige lektionar, profetologion, blev trykt i Venezia af Emmanouil Glynzounis i 1595/6 med titlen »En bog kaldet oplæsningsbog...« (Βιβλίον λεγόμενον Ἀναγνώστικόν ...), men det er tydeligt udfra forordet at udgiveren ikke selv var fortrolig med bogen eller mente at hans læsere var det (Engberg 1988). Det fremgår dog at lektionaret langt fra var uddødt endnu, f.eks. beskrev Leon Allatios, et halvt århundrede senere, profetologet i en liste som indeholder alle tre græske lektionarer:

- 1) læsningerne fra evangelierne (*Evangeliarion*)
- 2) læsningerne fra Acta og epistler (*Apostolos*, eller *Praxapostolos*)
- 3) læsningerne fra Det gamle Testamente, et lektionar som Allatios kalder ἀναγνώσεις eller ἀναγνώσματα, på latin *Lectiones*, dvs. *Læsninger*.

Den liturgiske bog *profetologion* indeholder alle GT-perikoper læst i den græsk-ortodokse kirke. Davids-psalmerne hører ikke hjemme i det gammeltestamentlige lektionar, idet katedral-ritus aldrig har brugt dem som læsninger, men kun som en del af det sungne repertoire: prokeimena, halleluia-vers, osv. Profetolog-repertoiret er i mange henseender en sluttet enhed bygget op omkring fastens banelæsninger fra Genesis, Proverbia og Esajas, hvortil kommer GT-læsninger ved vigilier for udvalgte fester i det bevægelige og det faste kirkeår. Det komplette byzantinske repertoire af GT-læsninger blev først kendt for den videnskabelige verden så sent som i 1981 med færdiggørelsen af udgaven af *Prophetologium*, en udgave påbe-

gyndt af Carsten Høeg indenfor rammerne af *Monumenta Musicae Byzantinae*, og som han arbejdede med indtil sin altfor tidlige død i 1961. Desværre skrev han aldrig den indgående analyse af denne liturgiske bog som han måske havde i tankerne da han skrev at profetologion kunne kaste lys over Septuagintas teksttradition i Byzans, over forholdet mellem tradition og fornyelse i byzantinsk håndskriftproduktion, og over den ekfonetiske notations funktion som guide til forståelsen af den gammeltestamentlige tekst,⁴² ligesom han heller ikke videreudviklede sin tanke, fremsat i artiklen »Remarks on the prophetologion« (Høeg/Zuntz 1937), om at profetolog-repertoiret opstod i Konstantinopel og spredte sig derfra til resten af Det byzantinske Rige.

Carsten Høeg lavede udgaven i samarbejde med den klassiske filolog Günther Zuntz. Sidstnævnte har fremsat sin teori om opståelsen af profetologion i et foredrag ved den internationale byzantinistkongres i Istanbul i 1955, og igen i anledning af sin rekonstruktion af et tidligt papyrusfragment med tekster fra Proverbia (Zuntz 1956 og 1957). Zuntz forsøger her at etablere en nær forbindelse mellem papyrusteksten og profetologets tilsvarende perikoper fra Proverbia, og han når til en overraskende konklusion. I stedet for at tolke ligheden mellem profetologion og papyrus'en fra det 3. århundrede som vidnesbyrd om en tidlig dato for det gammeltestamentlige lektionars opståen, antager han at profetologion blev skabt i det 8. århundrede i Konstantinopel på basis af et »gammelt og ærværdigt« GT-håndskrift, og at sejren over ikonoklasmen i år 787 var den begivenhed som forårsagede etableringen af et GT-læsningsprogram for hele kirkeåret. Denne hypotese må forkastes. Selvom der forekommer en fest for sejren over ikonoklasmen i profetolog-repertoiret (11. oktober), spiller den en meget lille rolle: festen er kun repræsenteret i 31 profetologhåndskrifter, hvilket er temmelig få i sammenligning med festen for Det første økumeniske Koncil som findes i næsten 100 håndskrifter. Hvis profetologion var blevet skabt i 787 i anledning af sejren over ikonoklasmen, ville festen ganske givet have været til stede i lige så mange håndskrifter som festen for Det første koncil i Nicaea i år 325.

I 1956-1957 forsøgte Zuntz at datere skabelsen af profetologion til år 787, men han var blevet mere forsigtig i sin posthumt publicerede

⁴² Høeg 1936/1940, og Høeg 1939.

artikel om Lukian (Zuntz 1995), hvor han baserede sin nye dato på to antagelser: 1) at alle tre lektionarer, det gammeltestamentlige, epistel- og evangelielektionaret, blev skabt samtidig i een altomfattende præstation,⁴³ og 2) at den GT-læsning, som han formodede blev oplæst under messen i gammel tid (baseret på citatet fra Maximus), blev afskaffet ved koncilet »in Trullo« i år 692, hvilket skulle have nødvendiggjort en revision af hele læsningsprogrammet.⁴⁴

Som jeg håber at have påvist her ovenfor, kan citatet fra Maximus's *Mystagogia* ikke anvendes som bevis for en eucharistisk GT-læsning (og der er i hvert fald slet ingen evidens for afskaffelsen af sådanne hypotiske læsninger). Ej heller kan Acta fra koncilet »in Trullo« støtte denne antagelse, eftersom den 52. kanon overhovedet ikke nævner læsninger, men simpelthen bestemmer at »De forudindviede gavers messe skal afholdes alle fastedage i den store faste, undtagen på lørdage og søndage og den hellige bebudelsesdag«. Implikationerne af denne regel er ikke ganske klare, fordi vi ikke ved hvilken gudstjeneste man brugte i fasten før de forudindviede gavers messe blev indført, ej heller hvilke geografiske steder reglen henvender sig til; måske skulle denne kanon blot fastslå at alle byzantinske kirker skulle indføre Hagia Sofias læsning af de forudindviede gavers messe i fasten, således at denne ændring er dikteret for andre dele af riget end netop Konstantinopel. Under alle omstændigheder blev GT-læsningerne i fasten afviklet før selve messens begyndelse og kanon 52 ville således ikke have haft nogen indflydelse på et allerede eksisterende GT-læsningssystem.

I min bog *Profetie-Anagnosmata-Prophetologion* argumenterer jeg for at kernen af profetologion ser ud til at være gammel, dvs. i hvert fald fra det 6. århundrede eller ældre, og der er intet til støtte for ideen om at alle tre lektionarer skulle være skabt samtidig. I realiteten er det højst usandsynligt at det komplette læsningssystem skulle være etableret i een enkelt handling, og det er da også efterhånden almindeligt accepteret at det nytestamentlige læsningssystem udviklede

⁴³ Zuntz 1995, s. 48: »Die drei 'Lesebücher', zusammengehörige Teile der gesamten, genau festgelegten, Ordnung des Gottesdienstes, wurden unvermeidlich zusammen, nach einem allumfassenden Plan, organisiert.«

⁴⁴ Zuntz 1995, s. 49: »Noch zu Lebzeiten des Maximus Confessor (gest. 620) enthielt der reguläre Gottesdienst (der in der Messe gipfelte) Lesungen aus dem AT. Das wurde erst abgeschafft durch das Concilium Quinisextum ('in Trullo') im J.692, und damit wurde eine Änderung des Lektionssystem nötig.«

sig gradvist, ligesom det gammeltestamentlige læsningssystem i Konstantinopel efter min opfattelse har gjort. Der er i øjeblikket intet som taler imod teorien om at dele af dette system går tilbage til Chrysostomos's tid, og intet - bortset fra eet, stærkt tvetydigt citat fra Maximos - som skulle indicere at GT nogensinde blev læst ved messen i Konstantinopel, det vil sige, i Hagia Sofia.

Et måske endnu vigtigere argument, som i sig selv burde kunne tage livet af teorien, er at det gammeltestamentlige lektionarhåndskrift er organiseret helt anderledes end de to nytestamentlige lektionarer: GT-lektionarets kronologiske arrangement er så forskelligt fra de tilsvarende nytestamentlige at det var næsten umuligt for skriveren af håndskriftet Athos Filotheou 6 at kombinere de tre lektionarer i en enkelt bog. Hvis profetologet var blevet skabt i een centraliseret handling og samtidig med NT-lektionarerne, ville der naturligvis have været skabt orden i dette kronologiske kaos. I stedet er der mange uregelmæssigheder i profetologhåndskrifterne, f.eks. de markante forskelle i rækkefølgen af materialet fra et håndskrift til et andet, og malplacerede titler som resultat af omorganisering af GT-lektionarets kronologiske system, som snarere afslører at den enkelte skriver har gjort sig store anstrengelser for at tilpasse en meget gammel bog til nye tiders krav.

Bibliografi og forkortelser

- Αλιβιζάτος, Α.Σ.: *Οί ἱεροὶ Κανόνες*, Athen 1997.
- Aucher, G.: »La versione armena della liturgia di S. Giovanni Crisostomo«, *Χρυσσοστομικά*, Roma 1908, 359-404.
- Balthasar, H.U.von: *Kosmische Liturgie - Das Weltbild Maximus' des Bekenners*, Einsiedeln 1961.
- Batiffol, P. : *Leçons sur la messe*, Paris 1920.
- Baumstark, A.: *Nichtevoangelische syrische Perikopenordnungen des ersten Jahrtausends*, Münster in Westf. 1921.
- Beck, H.-G.: *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Byzantinisches Handbuch, 2. Teil, 1. Band, München 1959.
- Brightman, F.E.: »The Historia Mystagogica and other Greek commentaries on the Byzantine liturgy«, *Journ.Theol.Stud.* 9 (1908), 257-267, 387-397.
- Brottier, L.: *Jean Chrysostome, Sermons sur la Genèse*, Paris 1998 (Sources Chrétiennes 433).
- Χρυσσοστομικά - Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo*, Roma 1908.
- CA: *Les Constitutions Apostoliques*, ed M. Metzger, I, Paris 1985 (Sources Chrétiennes 320).
- Dictionary of Christian Antiquities: being a continuation of the Dictionary of the Bible*, ed. Willian Smith & Samuel Cheetham, London 1875-1880. Electronisk genudgivelse: Google Book Search Library Project, 2007.
- Duchesne, L.: *Origines du culte chrétien*, cinquième édition revue et augmentée, Paris 1920.
- Egeria's Travels*. Newly translated with supporting documents and notes by John Wilkinson, London 1971.
- Égérie: Journal de voyage*, ed. P. Maraval, Paris 1982.
- Engberg, S.G.: »Greek Literacy and Liturgical Books: Manolis Glynzounis' Edition of the 'profetie' Venice 1595/96«, *EPSILON* 2 (1988), 31-41 (jvf. også *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times* (Athens 26.-30.4.1988), Amsterdam 1991, Vol. II, 41-46).
- Engberg, S.G.: »The prophetologion and the triple-lection theory - the genesis of a liturgical book«, *Bolletino della Badia greca di Grottaferrata*, 3. seria vol. 3, 2006, 67-91.
- Engberg, S.G.: *Profetie-Anagnosmata-Prophetologion, I: The History of a Greek Liturgical Book* (under publikation)

- Garsoïan, N.G.: »Quelques précisions préliminaires sur le schisme entre les églises byzantine et arméniennes au sujet du concile de Chalcédoine«, *L'Arménie et Byzance - Histoire et culture*, Paris 1996 (Byzantina Sorboniensia 12).
- St. Germanus of Constantinople: On the Divine Liturgy*, ed. P. Meyendorff, Crestwood N.Y. 1984.
- Gy, P.-M.: »La question du système des lectures de la liturgie byzantine«, *Miscellanea liturgica in onore di G. Lercaro*, Roma (al.) 1966-67, 251-261.
- Hanssens, J.M.: *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, III: De missa rituum orientalium, Romae 1932.
- Holman, S.R.: »Rich City Burning: Social Welfare and Ecclesiastical Insecurity in Basil's Mission to Armenia«, *Journal of Early Christian Studies* 12 (2004), 213-215.
- Høeg, C.: »L'Ancien Testament dans l'Église grecque: quelques aspects de la question«, *Sixième congrès international d'études byzantines, Alger, 2-7 octobre 1939: résumés des rapports et communications*, Nendeln/Liechtenstein 1978 (reprint), 107-109.
- Høeg, C.: »Sur le Prophétologium«, *Atti del v congresso internazionale di studi bizantini*, Roma 1936, 46-47; genoptryk 1940, 488-489.
- Høeg, C. & G. Zuntz: »Remarks on the Prophetologion«, *Quantulacumque: studies presented to Kirsopp Lake*, ed. R.P. Casey (al.), London 1937, 189-226.
- Jungmann, J.A.: *Missarum Solemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, Wien 1949.
- Kunze, G.: *Die gottesdienstliche Schriftlesung*, Göttingen 1947.
- Leo Allatius (Allacci): »De libris Ecclesiasticis Graecorum Dissertatio Prima«, Leonis Allatii *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum dissertationes et observationes variae*, Parisiis 1646. Også i: *Bibliotheca Graeca* J.A. Fabricii, Liber v, Hamburg 1712.
- Mainstone, R.J.: *Hagia Sophia - Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, New York 1997.
- Martimort, A.G.: »A propos du nombre des lectures à la messe«, *Revue des sciences religieuses* 58 (1984), 42-51.
- Mateos, J.: *Le typicon de la Grande Église*, I-II, Roma 1962-1963 (= *Orientalia Christiana Analecta* 165-166).
- Mateos, J.: *La célébration de la Parole dans la Liturgie byzantine - Étude historique*, Roma 1971 (= *Orientalia Christiana Analecta* 191).

- Maximus Confessor: Selected Writings*, transl. George C. Berthold, New York 1985.
- de Meester, P.: »Les origines et les développements du texte grec de la liturgie de s. Jean Chrysostome«, *Χρυσσοστομικά*, Roma 1908, 245-357.
- PG: *Patrologia Graeca*, accurante J.P. Migne, Paris 1857-85.
- Prophetologium*. Pars prima lectiones anni mobilis continens, ed. Carsten Høeg, Günther Zuntz, Gudrun Engberg, Hauniae 1939-1970. Pars altera lectiones anni immobilis continens, ed. Gudrun Engberg, Hauniae 1980-1981 (Monumenta Musicae Byzantinae, Lektionaria vol. I.)
- Pseudo-Dionysius: The Complete Works*, transl. C. Luibheid al., London 1987.
- Rahlf's, A.: *Die alttestamentlichen Lektionen der griechischen Kirche*, Nachrichten der Ges. der Wissensch. zu Göttingen 1915, Heft 1.
- Vie de Théodore de Sykéon*, I: Texte grec par A.J. Festugière, Bruxelles 1970.
- Villadsen, H.: »Skrifternes segl - En oversigt over de bibelske læsninger i østkirkens gudstjeneste i 4.-8. århundrede«, *Patristica Nordica* 2, Lund 1986, 107-138.
- Villadsen, H.: »Two, Three or Four Lessons in Constantinople in the Fourth Century?« Utrykt foredrag ved Oxford Patristic Conference, August 2003.
- Zuntz, G.: »Das byzantinische Septuaginta-Lektionar («Prophetologion») - Memoria Istanbulensis«, *Classica et Mediaevalia* 17 (1956), 183-198.
- Zuntz, G.: »Der Antinoe Papyrus der Proverbia und das Prophetologion«, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 68 (1957), 124-184.
- Zuntz, G.: *Lukian von Antiochien und der Text der Evangelien*, hrsg. B. Aland und K. Wachtel mit einem Nachruf auf den Autor von Martin Hengel, Heidelberg 1995 (Abh. der Heidelberger Akad. der Wiss., Ph.-hist.Kl., 2.).